

◆ Axtarırlar, tapıntılar

Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsi arxivi və Həmidə xanımın bir etiraz məktubu barədə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda əlyazmalar, əski çap kitabları, müxtəlif sənədlər, dövi mətbuat nümunələri ilə birlikdə bir sıra görkəmli mədəniyyət xadimlərimizin şəxsi arxiv materialları da saxlanmaqdadır.

Bunların arasında Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) şəxsi arxivi (fond 6) ədibin həyat və yaradıcılığının, ədəbiyyat və mətbuat, ictimai fikir tariximizin öyrənilməsi baxımından böyük maraq kəsb edir.

Tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, müxtəlif fasilələrlə Az.OZFAN-a təhvil verilmiş bu materiallar ədibin ədəbi və publisistik fəaliyyətini tam mənasi ilə əhatə etdirmir. Bir çox əsərlərin, ədəbi və publisistik yazıların əlyazması yoxdur. Məlum olduğu kimi, "Molla Nəsrəddin" jurnalı və təbii ki, mühərriri Cəlil Məmmədquluzadə və redaksiya heyəti əvvəlcə Tiflisdə, sonra Təbrizdə və nəhayət, Bakıda fəaliyyət göstərmişlər. O dövrün imkanları şəraitində belə bir səyyar fəaliyyət göstərən jurnalın arxivini, sənədlərini, materiallarını tam şəkildə qoruyub saxlamaq mümkün olmamışdır. Buraya onu da əlavə edək ki, daim sensor nəzarəti altında olan, tez-tez jandarm basqını və axtarırlarına məruz qalan bir dərginin materiallarının hamısını gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaq mümkün deyildi.

Sovet dövründə də "Molla Nəsrəddin" jurnalına və baş redaktoruna aid bezi sənədlərin təhlükələrdən qorunmaq məqsədi ilə məhv edilməsi ehtimalı çox böyükdür. Məsələn, Fərhad Ağazadənin tərtib etdiyi bibliografiyadan məlumdur ki, C.Məmmədquluzadə görkəmli ədəbiyyatşünas Firdun bəy Köçərliyə 1887-1913-cü illər arasında 22 məktub yazmışdır. Təbii ki, Firdun bəy də bu məktublara cavab yazmışdır. F.Köçərlinin məktublarının C.Məmmədquluzadənin arxivində olmamasını, fikrimizcə, görkəmli ədəbiyyatşünasın 1920-ci ildə Gəncə üsyanı zamanı "xalq düşməni" kimi güllələnməsi ilə izah etmək lazımdır. Bu məktublarnın arxivdə olması "Molla Nəsrəddin" jurnalına, Mirzə Cəlilə, ailəsinə böyük təhlükə törədə bilərdi.

Həmidə xanım Məmmədquluzadə "Xatirələrim" adlı əsərində Cəlil Məmmədquluzadənin 1931-ci ilin soyuq dekabr günlərindən birində evi qızdırmaq üçün böyük bağlamalarla əlyazmalarını sobaya atıb yandırdığından danışır: "Mən ürək ağrısı ilə onun öz əli ilə yazdığı kağızları, əlyazmalarını böyük bağlamalarla sobaya doldurmasına və kibrit çəkməyinə tamaşa edirdim.

Sonra yavaş-yavaş sobaya qaralamaların yerdə qalanlarını atmağa başladı. Mən hiss edirdim ki, bu, çox böyük itkidir, ancaq müqavimət göstərə bilmirdim. O, son dərəcə gərgin idi".

Beləliklə, sadalanan səbəblərə, bəzi materialların şəxsən Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən məhv edildiyinə görə, böyük ədibin şəxsi arxivində onun bir sıra əsərlərinin alyazmaları, sənədlər yoxdur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yazdığı sağlığında əsərlərinin çox az bir hissəsinin nəşrinə nail ola bilmişdi. (Təbii ki, əgər senzura müdaxiləsi olarmışsa, bilavasitə müəllifin nəzərə alınma çap edilən bu əsərlər avtoqraf sənədlərinə mötəbər nüsxə hesab edilə bilər).

Qeyd etmək ki, hələ keçən əsrin otuzuncu illərindən Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsi arxiv materialları azlığı tərəfindən təhvil verilməyə başlanmışdır. Ədibin arxivində saxlanan, A.Z.OZFAN-ın sədri Əli Nazmi tərəfindən təsdiqlənmiş qəbzədə (s.v.399) göstərilir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin 59 adda alyazması, sənədləri və "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1906, 1909, 1922, 1924-1928-ci illər komplektləri Həmidə xanım Məmmədquluzadədən (1873-1955) təhvil alınmışdır. Həmin saxlama vahidi altında olan digər bir qəbzədə təsdiq edilir ki, C.Məmmədquluzadənin Həmidə xanım tərəfindən yazılan 62 sahifəlik bioqrafiyası 22 oktyabr 1935-ci il tarixindən qurumun Ədəbiyyat sektorunda qorunur.

Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsi arxivinə daxil olan materiallar üzərində ilk araşdırma işi apararı ədəbiyyatşünas Həbibulla Səmədzadə olmuşdur. Tədqiqatçı "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının 1935-ci il 1-ci nömrəsində arxivdəki materialların təsvirinin külasəsini çap etdirmişdir. Həbibulla Səmədzadənin Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanan (fond-516, siyahı-1, 3) şəxsi arxivində bu təsvirin daha geniş şəkildə işlənmiş mükməllə variantı da vardır.

"Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) arxivinin təsviri" ilk dəfə 1961-ci ildə Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Mərziyə Paşayeva tərəfindən kitab əlifbası ilə çap edilmişdir. Qeyd etmək ki, bu əsər 1955-ci ildə Ağaməni İbrahimovun tərtib etdiyi ədəbi nəşr etdirdiyi Mirzə Fətəli Axundzadənin şəxsi arxivinin təsvirindən sonra Əlyazmalar İnstitutunun çap etdirdiyi ikinci şəxsi arxiv təsviridir. Mərziyə Paşayevanın adı çəkilən kitabı çap edildikdən sonra Cəlil Məmmədquluzadənin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan şəxsi arxiv Müzəffər Davatdarovdan, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Müzeyindən alınan, yazıcının yubileyləri dövründə əldə edilən əlavə materiallarla xeyli zənginləşmiş, saxlama vahidi 595-ə çatmışdır. (Əksər hallarda hər saxlama vahidi altında bir neçə material mühafizə edilir). Bir dəyişiklik də ondan ibarətdir ki, 1972-ci ildə Dövlət Komissiyasının keçirdiyi yoxlanmanın nəticəsi kimi, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan şəxsi arxiv materiallarının şifrəli saxlama vahidləri ilə əvəz edilmişdir. Bütün bunlar Cəlil Məmmədquluzadənin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan şəxsi arxivinin yenidən latın əlifbası ilə təsvirinin çap edilməsi zərurətini qarşıya qoydu. Əlyazmalar İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Afaq Əliyevanın tərtib etdiyi 2011-ci ildə "Nurlan" nəşriyyatında çap etdirdiyi 328 sahifədən ibarət "Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) arxivinin təsviri" kitabında Mərziyə Paşayevanın tərtibindən sonra yazıcının arxivinə daxil edilən yeni materiallar nəzərə alınmışdır. Bu kitabda əvəz olunan bütün materialların mövzu və ədəbi janrları görə 15 müvafiq bölməyə ayrılmış, bəziləri isə öz növbəsində ayrı-ayrı hissələrə bölünmüşdür. Bütün materiallar bölmə daxilində əlifba ardıcılığı ilə düzülmüşdür. Hər bir materialın dili, avtoqraf və ya surət olması, yazıldığı yer və tarixi, kağızı, mürəkkəbinin rəngi, başlandığı və bitdiyi cümlə, qsa məzmunu, həcmi, ölçüsü, saxlama vahidi göstərilmişdir.

C.Məmmədquluzadənin şəxsi arxivində onun həyat və yaradıcılığını araşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti olan bir sıra dəyərli materialların avtoqrafları saxlanmışdır. Saxlanma vahidi 77- də onun öz əli ilə yazdığı 55 vərəqədən ibarət "Xatiratım" əsəri mühafizə edilir. Bu əsər qalın cildli, ağ sapa tikilmiş dəftər vərəqlərinin bir üzünə bənövşəyi mürəkkəblə Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Vərəqlər nömrələnmişdir. İlk sahifədə "Xatiratım" və səhifənin bir küncündə müəllif tərəfindən rus dilində ("Moi vospominaniya detstva do jurnala

«Molla Nəsrəddin». Dilləli) sözləri yazılmışdır. Bu, Xatiratın birinci hissəsidir. 75-ci saxlanma vahidində qorunan 52 vərəqədən ibarət "Tərcümei-halim" başlıqlı yazı, əslində, "Xatiratım" əsərinin ikinci hissəsidir. Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə avtoqraf olan bu əlyazmanın yazılış tarixi və harada yazıldığı qeyd edilməyib. Əsər qalın cildli, cizgili vərəqlərin bir (1-32) və hər iki (33-53) üzünə bənövşəyi mürəkkəblə yazılmış, səhifələr nömrələnmişdir. Əsər üzərində qara, qırmızı və bənövşəyi mürəkkəblə təhsilərlər edilmişdir.

C.Məmmədquluzadənin şəxsi arxivinin 74-cü saxlanma vahidində 13 vərəqədən ibarət, Azərbaycan dilində ərəb əlifbasıyla yazılmış avtoqraf "Tərcümei-halim" da vardır. Yazılış tarixi və harada yazıldığı qeyd edilməyib. Əsər ağ sapa tikilmiş, müxtəlif ölçülü san sayı vərəqlərin bir üzünə bənövşəyi və bənövşəyi mürəkkəblə yazılmışdır. Vərəqlər nömrələnmişdir. Birinci səhifə yoxdur. Əsər üzərində bənövşəyi mürəkkəblə təhsilərlər aparılır. Bundan başqa, 1927-ci ildə Bakıda Əsəd Tahir adlı şəxs tərəfindən köçürülmüş 10 vərəqədən ibarət "Tərcümei-halim" əsəri də 76-cı saxlanma vahidində qorunur. Sapa tikilmiş cizgili dəftər vərəqlərinin hər iki üzünə bənövşəyi mürəkkəblə yazılıb. Səhifələr nömrələnmişdir. Üz vərəqində "Cəlil Məmmədquluzadə", "Tərcümei-halim", "Bakı", "Müəllifin yazdığı dəst-xatindən icazə ilə köçürtmə", "1927", "Eynilə", "Köçürən Əsəd Tahirdir" sözləri yazılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Cəlil Məmmədquluzadənin bir sıra əsərlərinin avtoqraf əldə yoxdur. Ədibin şəxsi arxivində onun "Çay dəstgahı", "Anamın kitabı", "Danabaş kəndinin məktəbi", "Dəli yüngücağı", "Ər", "Kamañça", "Lal", "Ölümlər", "Bu na qiyamətdir", "Buz", "Danabaş kəndinin məktəbi", "Eydi-ramazan", "Xanın təsbehi", "İki alma", "İki qardaş", "Qoşa bədim", "Konsulu arvadı", "Qiyamət", "Proletar gairi", "Saqqalığı uşağı", "San", "Seir büdüllər", "Şəhər və kənd", "Taxil həkimi", "Ucucluq", "Yan tüpəyi", "Yuxu", "Zelzələ" kimi bədii əsərlərinin, bir sıra felyetonlarının avtoqraf nüsxələri saxlanmışdır. Ədibin ilk əsərlərindən olan 10 vərəqədən ibarət "Çay dəstgahı" 1889-cu ildə Nəhrəm kəndində yazılmışdır. Əsər sayı vərəqlərin hər iki üzünə qara karandaşla (1-ci vərəqə) və qara mürəkkəblə (2-10-cu vərəqlər) yazılmışdır.

Yazıcının şəxsi arxivində onun "Anamın kitabı" dramının 5 nüsxəsi saxlanır ki, bunlardan ikisi avtoqraf, üçü surətdir. Avtoqrafların yazılış tarixi və yerini məlum olmasa da, 14-cü saxlanma vahidində mühafizə edilən surətlərdən birinin üzərində 1920-ci ildə Şuşada köçürüldüyü qeyd edilmişdir.

Ədibin şəxsi arxivində onun "Danabaş kəndinin məktəbi" komediyasının üç nüsxəsi vardır ki, bunlardan ikisi avtoqrafdır. 21-ci saxlanma vahidində saxlanan, 15 vərəqədən ibarət avtoqraf nüsxəsinin üzərində 1921-ci ilin sentyabrında Bakıda yazıldığı barədə qeyd vardır.

"Dəli yüngücağı" komediyasının altı nüsxəsindən dördü avtoqrafdır. Bunlardan heç birində yazılış tarixi və yer qeyd edilməyib.

Ədibin şəxsi arxivində "Ər" komediyasının hər üç nüsxəsi avtoqrafdır. Yazılma tarixi və yer qeyd edilməyib. 28-ci saxlanma vahidində saxlanan 34 vərəqədən ibarət avtoqraf nüsxəsinin 1-ci vərəqəndə onun "Oyunbazlar" ("Əsərlər"inə "Lənət" adı ilə daxil edilmişdir) əsəri köçürülmüb.

"Kamañça" faciəsinin altı nüsxəsindən yalnız biri avtoqrafdır. 1920-ci ilin yanvarında Şuşada köçürüldüyü qeyd olunub, 10 vərəqədən ibarətdir.

Ədibin şəxsi arxivində "Ölümlər" komediyasının altı nüsxəsi saxlanır ki, bunlardan ikisi avtoqrafdır. 4-cü saxlanma vahidində mühafizə edilən, 75 vərəqədən ibarət avtoqraf nüsxəsinin üzərində 12 iyun, 1909-cu il, Tiflis sözləri yazılmışdır. Son rəqət avtoqraf nüsxəsinin üzərində 12 iyun, 1909-cu il, Tiflis sözləri yazılmışdır. Son rəqət Metbuat işləri üzrə Komitənin üzvü Mirzə Şərif Mirzayevın qırmızı mürəkkəblə 1909-cu ilin 14 avqustunda Tiflisdə əsəri sənəfləşdirilməsinə etiraz edilmişdi bərdə rus dilində stampı təsdiqlənmiş qeydi vardır. Əsərin Kafkəzədə edilmişdi bərdə rus dilində stampı təsdiqlənmiş qeydi vardır. Əsərin Kafkəzədə sənəfləşdirilməsi üçün verilən rus Komitənin sədri V.Kolobov tərəfindən qara mürəkkəblə 27 avqust 1909-cu il tarixində təsdiqlənmişdir.

Arxivdə ədibin 68-ci saxlama vahidində saxlanan, 13 vərəqden ibarət, sonralar "Dəli yığıncağı" adlandırılmış pyesinin də avtoqrafı mühafizə edilir.

Bundan başqa, C.Məmmədquluzadənin şəxsi arxivində onun felyeton və məqalələrinin avtoqraf və surətləri, qeyd kitabçaları, məktub və təliqələr, sənədlər, "Molla Nəsrəddin" jurnalı redaksiyasının kontor kitabçaları və qovluqları, "Molla Nəsrəddin" jurnalı redaksiyasına göndərilmiş məqalələr, başqalarının yazdığı tərcümeyi-hal və xatirələr, tərcümələr, digər materiallar, fotosəkillər, qəzet və jumallar, müxtəlif çap kitabları qorunmaqdadır. Məktublar içində C.Məmmədquluzadənin müxtəlif şəxslərə yazdığı məktublar, ona yazılmış məktub və təliqələr, "Molla Nəsrəddin" jurnalı redaksiyasının müxtəlif şəxslərə və məqamlara yazdığı məktub və təliqələr, "Molla Nəsrəddin" jurnalı redaksiyasına yazılmış məktub və təliqələr, Həmidə Məmmədquluzadənin ailə üzvlərinə, digər şəxslərə yazdığı məktublar, Həmidə Məmmədquluzadəyə yazılmış məktub və təliqələr vardır.

C.Məmmədquluzadənin şəxsi arxivində saxlanan sənədlər əsasən onun özünə, ailə üzvlərinə və "Molla Nəsrəddin" jurnalına aiddir. Bunlardan 1907-ci ilin 15 iyununda Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsi tərəfindən verilmiş, C.Məmmədquluzadə ilə Həmidə xanım Cavanşirin evlənməsini təsdiq edən nikah kağızı, Həmidə xanımın 1872-ci ilin 14 dekabrında doğulmasına, 1908-ci ilin 18 martında Mirzə Cəlilin oğlu Mithətın anadan olmasına dair şəhadətnamə, "Molla Nəsrəddin" jurnalının Tifisdə nəşrinə icazə verilməsi barədə şəhadətnamə, Mirzə Ələkbər Sabirin C.Məmmədquluzadəyə məktubu, Axund Məhəmməd Tağı Ərəszadənin məktubu (akademik Həmid Araslının atası), "Molla Nəsrəddin" jurnalının abunə dəftərləri, o cümlədən, təbrizli abunəçilərə dair dəftər, Təbriz müctəhidlərinin Mirzə Cəlil haqqında verdikləri ölüm fitvası, Həmidə xanımın Şuşa qəzasının Kəhrizli kəndində mülkiyyəti olan torpaq sahələrini 7 bənddən ibarət şərtlə tədris idarəsinə verməsi barədə bağışlama aktı, Əkbər Naxçıvanskiyin Xurşidbanu Natəvan haqqında xatirələri, müxtəlif ərizələr, mandatlar, müqavilələr böyük maraq doğurur.

C.Məmmədquluzadə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibliyinə 1930-cu ilin fevralında ünvanladığı ərizədə jurnalın 25 ilinin tamamına qədər nəşr olunmasına icazə verilməsini, Azərbaycan Xalq maarif komissarı Məqsud Məmmədova ünvanladığı, tarixi qeyd edilmiş ərizəsində iflic xəstəsi olduğuna görə ona verilən təqaüdü artırılmasını xahiş edir.

Həmidə xanımın ötən əsrin 30-cu illərində yazdığı "Cəlil Məmmədquluzadənin (Molla Nəsrəddin) tərcümeyi-halı" və xatirələri məktəb dəftərlərinə köçürülmüşdür.

Ədibin şəxsi arxivində saxlanan Azərbaycan, rus və Şərqi dillərindəki çap kitabları onun dünya xalqlarının tarixi və ədəbiyyatı, Azərbaycan tarixi, ədəbiyyat tarixi, din tarixi ilə dərin maraqlandığını göstərir.

C.Məmmədquluzadənin şəxsi arxivindəki materiallar içində Həmidə xanımın 1936-cı ildə Əziz Şərifə yazdığı cavab məktubu xüsusilə diqqətimizi cəlb edir. Məktub 1936-cı ilin 11 noyabrında rus dilində, Bakıda cizgili dəftər vərəqlərinin bir üzünə yazılmışdır. Vərəqlər nömrələndir. Həmidə xanım bu yazını Əziz Şərifin "Literaturny Azerbaydjan" jurnalının 1936-cı il 7-8 ci nömrələrində çap etdirdiyi "К 30 летию первого тюркского сатирического журнала "Молла Насреддин" adlı məqaləsinə etiraz olaraq yazmışdır. Ə.Şərif adı çəkilən məqaləsində qeyd etmişdir ki, "1910-cu ildə varlı dul qadınla evlənən Mirzə Cəlil öz jurnalına qarşı soyumağa başladı". Həmidə xanım dəqiq tarixi faktlara, sənədlərə əsaslanaraq onun tamamilə yanlış fikir söylədiyini bildirir, xatirələrinə, C.Məmmədquluzadənin ona yazdığı məktublara istinad edir və göstərir ki, o, ötən il bu sənədləri Az.OZFAN-a (SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan bölməsi) vermişdir.

Həmidə xanım göstərir ki, Mirzə Cəlilin ideyalarını qəbul etdikdən, ədiblə həmfikir olduqdan sonra ona ərə getmişdir, yazır ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının ən çox məşhurlaşdığı, ən məhsuldar olduğu illərində onlar evli idilər, bu zaman dərginin maddi vəziyyəti çox yaxşı idi və Mirzə Cəlil böyük bir ailəni, eyni zamanda, Həmidə xanımın birinci nikahdan olan iki körpə uşağını saxlamaqda çə-

tinlik çəkirdi. Qarabağda gedən erməni-müsəlman davası, quraqlıq nəticəsində onun mülkünün yerləşdiyi Kəhrizli kəndində isə vəziyyət acınacaqlı idi. C.Məmmədquluzadəni müvəqqəti olaraq jurnaldan uzaqlaşmağa məcbur edən qardaşı - tanınmış İran inqilabçısı Mirzə Ələkbərin həbs edilərək İrəvan həbsxanasına salınması, ölüm hökmü və ya katorqa ilə cəzalandırılma təhlükəsinin yaranması olmuşdur. Məhz bu zaman ədib işəmiya xəstəliyinə tutulur və bir neçə ay xəstə yatır. Bundan sonra Həmidə xanım da ağır xəstələnir, iki dəfə əməliyyat olunur, ailənin bütün qayğıları Mirzə Cəlilin üstünə düşür. Sonrakı dövrdə taxt-tac sahiblərini, yüksək vəzifəli şəxsləri, riyakar din xadimlərini tənqid edən "Molla Nəsrəddin" jurnalı hər tərəfdən sıxışdırılmağa başlanır, onun xarici abunəçilərə çatdırılmasına əngəl törədilir, beləliklə də, jurnalın və Məmmədquluzadənin maddi vəziyyəti xeyli çətinləşir. Bundan sonra Həmidə xanım öz kəndinə qayıdıb, təsərrüfat işləri ilə məşğul olaraq jurnala yardım etməyə çalışır. Eyni səbəbdən Ömər Faiq Nəmanzadə də təsərrüfat işləri ilə məşğul olmağa başlayır.

Məlumdur ki, Həmidə xanım bu sadalanan faktları xatirələrində daha ətraflı şərh etmişdir. Bununla bərabər, onun 1936-cı ildə Əziz Şərifin məqaləsinə cavab olaraq yazdığı məktub, Mirzə Cəlilin şərafini qoruması ən böyük hörmətə layiq olduğundan, onu Azərbaycan dilinə çevirərək oxuculara təqdim etmək qərarına gəldik. Ədibin vəfalı həyat yoldaşı bu yazısının bir yerində onu şəxsiyyət kimi səciyyələndirən dəqiq bir fikir söyləmişdir: "Mən təsdiq edirəm və bunu Məmmədquluzadəni yaxından tanıyan hər kəs dəyə bilər ki, o, öz mənfəəti üçün evlənməyə, yaratdığı sevimli jurnalını atmağa qadir adam deyildi".